

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता ।

[४६]

सत्-द्विजस्य कुर्वन्, कुर्वाणो वा, किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम्-ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते, तेन तदुपरि इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव, स्वकर्तव्यम् । स्वरे भेदः ।

तृतीयासमासे 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे तु समासस्येत्यन्तोदात्तत्वमिति फलभेद इति भावः । सदिति । सद्योगे षष्ठीसमासनिषेध उदाहि-यत इत्यर्थः । 'तौ सत्' इति शतृशानचोः सदिति संज्ञा वक्ष्यते । ननु द्विजस्य कुर्व-न्निति न कर्मणि षष्ठी, 'न लोक-' इति निषेधात् । नापि द्विजस्य घटं कुर्वन्निति घटाद्यपेक्षया शेषषष्ठी, तर्हि सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् कुर्वन्नित्येव समासाप्रवृत्तेरित्यत आह—किङ्कर इत्यर्थ इति । द्विजं परिचरन्नित्यर्थ इति यावत् । कृध्यातुरिह परिचरणे वर्तत इति फलितम् । अव्ययमिति । उदाहरणं वक्ष्यत इति शेषः । पूर्वोत्तरेति । सत्तव्याभ्यां कृदभ्यामित्यर्थः । 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रभाष्ये सर्वपश्चादिति प्रयोगश्चेह लिङ्गम् । तव्य इति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्राह्म-णस्य कर्तव्यमिति । 'अहं कृत्यतृचश्च' 'तव्यतव्यानीयरः' इति कृत्यस्तव्यः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । तव्यता तु भवत्येवेति । षष्ठीसमास इति शेषः । तत्कारानुबन्धरहितस्यैव तव्यस्य सूत्रे ग्रहणात्तव्यतो न ग्रहणमिति भावः । स्वकर्त-व्यमिति । स्वस्य कर्तव्यमिति विग्रहः । 'कृत्यानां कर्तरि वा' इति षष्ठी । अत्र तव्यता योगात् समासनिषेधो नेति भावः । ननु तव्यप्रत्ययमाश्रित्य ब्राह्मणकर्तव्यमिति समाससंभवात् किं तव्ययोगे तन्निषेधेनेत्यत आह—स्वरे भेद इति । तव्यति कृते

इत्यादौ तत्स्थत्वं सुस्थमेव । एवं घटरूपमित्यादावपि । नन्वेवमपि 'बलाकायाः शौक्ल्यम्' 'केशस्य नैल्यम्' इत्यादावितिप्रसङ्ग इति चेत्, अत्राहुः—'गुणिवचनादुत्पन्नव्यञ्जा शुक्ला-दिगुणस्यैवाभिधानात्तद्वाचकपदानां गुणिसामानाधिकरण्यसत्त्वान्न दोषः । तथा च प्राधा-न्येनाप्राधान्येन वा द्रव्याप्रतिपादकत्वे सति गुणप्रतिपादकत्वं तत्स्थगुणवाचित्वम्' इत्यर्थ इति । फलानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वरे विशेष इति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरं बाधित्वा 'थाथ-' आदिसूत्रेणान्तो दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'तृतीया कर्मणि' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सत्याद्युदात्त इष्टः, षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्च नेष्यत इति भावः । तृपिश्च सकर्मकोऽप्यस्ति 'पितृनताप्रीतिममंस्त बन्धून्' इति भट्टिप्रयोगात् । तेनास्मात् कर्मणि क्तो नास्तीति न शङ्कनीयम् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाण इति । नेयं घटाद्यपेक्षया षष्ठी द्विजस्य घटं कुर्वन्निति । तथा हि सत्यसामर्थ्यादेव समासाप्रसङ्गौ निषेधोऽयं व्यर्थः स्यादतो व्या-चष्टे—किंकर इत्यर्थ इति । ब्राह्मणस्य कृत्वेति । तादर्थ्यरूपसंबन्धस्य सामान्य-

समानाधिकरणेन-तत्तकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्न ।
‘गोधेनोः’ इत्यादिषु ‘पोटायुवति-’ (सू ७४४) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरि-

कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरण प्रकृतिस्वरः, तव्ये तु नेति फलभेद इति भावः । समाना
धिकरण इति । समानाधिकरणेन ‘षष्ठ्यन्तं न समस्यते इत्यत्रोदाहरणं वक्ष्यत
इत्यर्थः । तत्तकस्य सर्पस्येति । अत्र समासे सति पुनः समासात् षष्ठ्यत्पत्तौ
तत्तकसर्पस्येति न भवतीत्यर्थः । ननु षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि ‘विशेषणं विशेष्येण
बहुलम्’ इति कर्मधारयसमासो दुर्वारः । अतः किं षष्ठीसमासनिषेधेनेत्यत आह—
विशेषणसमासस्त्विति । ननु षष्ठीसमासनिषेधसामर्थ्यादेवात्र कर्मधारयो न
भविष्यति । तत् किमगतिरकगत्या बहुलग्रहणाश्रयणेन । न च कर्मधारयस्वर एव यथा
स्यात्, न तु षष्ठीसमासस्वर इत्येतदर्थः षष्ठीसमासनिषेध इति वाच्यम्, उभयथापि
‘समासस्य’ इत्यन्तोदात्तत्वस्याविशिष्टत्वादिति चेत्, मैवम्—कर्मधारये हि सति गमनस्य
श्रेयस इत्यादौ ‘श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे, इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । षष्ठीसमासे त्वन्तो-
दात्तत्वं स्यात् । तन्मा भूदित्येतदर्थं षष्ठीसमासनिषेध आवश्यक इति समासनिषेधस्य
चरितार्थत्वान्न तस्य विशेषणसमासनिवृत्तिसामर्थ्यमिति बहुलग्रहणमाश्रितम् । न चैवमपि
तत्तकसर्प इति प्रथमान्तविग्रहे कर्मधारये सति तत्तकसर्पस्येति दुर्निवारमिति वाच्यम्,
निषेधसमार्थ्यादेव प्रथमान्तकर्मधारयमाश्रित्य तत्तकसर्पस्येत्येवंजातीयकप्रयोगाभावोन्न-
यनात् । अथ समानाधिकरणेन निषेधे उदाहरणान्तरमाह—गोधेनोरिति । गोधे-
नोरित्यादिषु षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यत इत्यन्वयः । आदिना यूनः खलते-
रित्यादिसंग्रहः । ननु षष्ठीसमास एवात्र न प्रसज्यते, ‘पोटायुवति-’ ‘युवा खलति-’
इत्यादिविशेषविहितकर्मधारयेणात्र परस्यापि षष्ठीसमासस्य बाधितत्वादित्यत आह—
पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्वाधक इति ।
‘पोटायुवति-’ ‘युवा खलति-’ इत्यादिविधयो गोधेनोः, युवा खलतिरित्यादिषु प्रथमा-

रूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः । कृदव्यय-
मेवेति । ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति सूत्रे ‘सर्वपश्चात्-’ इति भाष्यप्रयोगादिति भावः ।
इत्यादीति । तथा च भट्टिः प्रागुक्त—‘यत्कृतेऽरीभिर्गृहीतः’ । ‘आदेयाः किंकृते
भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना’ इति । रक्षित इति । कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रति-
षेधे ‘वृक्षस्योपरि’ इत्युदाहरन्तौ अकृदव्ययेनापि निषेधं मन्येते, तौ च प्रागुक्तभाष्य-
प्रयोगविरोधादुपेक्ष्याविति भावः । तव्यता तु भवत्येवेति । सूत्रे निरनुबन्धग्रहणा-
दिति भावः । स्वकर्तव्यमिति । कर्तृषष्ठ्या समासः । स्वरे भेद इति । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यावस्थानादन्तस्वरित इष्टः । तव्येन तु समासे मध्यो-

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता । [५१

तार्थानां परत्वाद्वाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन वार्यते । ७०६ कृतेन च पूजायाम् । (२-२-१२) 'मतिबुद्धि-' (सू ३०८६) इति सूत्रेण विहितो यः क्लृप्तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । राजपूजित इत्यादौ तु भूते क्लान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः । ७०७ अधिकरणवाचिना च ।

विभक्त्यन्तेषु सावकाशाः । षष्ठीसमासस्तु राज्ञः पुरुष इत्यादावसमानाधिकरणे सावकाशाः । गोर्धेनोः, यूनः खलतेरित्यादिषु उभयं प्राप्तम् । तत्र 'पोटायुवति' 'युवा खलति' इत्यादिविधीन् बाधित्वा षष्ठीसमासः प्राप्तः, सोऽप्यनेन समानाधिकरणेनेति निषेधेन वार्यत इत्यर्थः । न च निषेधसामर्थ्यादेव 'पोटायुवति-' इत्यादिसमासोऽपि बाध्यतामिति वाच्यम्, षष्ठीसमासे गोर्धेनोरित्यादौ अन्यतरस्य पूर्वनिपातः । 'पोटायुवति-' इत्यादिसमासे तु गोयुवादिशब्दस्यैवेति फलभेदस्य स्पष्टत्वात् । समानाधिकरणेन निषेधश्चायं क्वाचित्क एव, अन्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थे अन्यपदार्थ इति निर्देशात् । तेन नीलोत्पलस्य गन्ध इत्यादिसिद्धः । क्लेन च पूजायाम् । अत्र पूजाग्रहणं 'मतिबुद्धि-पूजार्थेभ्यश्च' इति सूत्रोपलक्षणम् । तदाह—मतिबुद्धीति सूत्रेणेति । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वेति । राज्ञा इध्यामाणो ज्ञायमानः पूज्यमान इति क्रमेणार्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्लः । 'क्लस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । नन्वेवं सति राजपूजितो राजमतो राजबुद्ध इति कथं समास इत्यत आह—राजपूजित इत्यादाविति । अधिकरणवाचिना च । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—क्लेनेति ।

दातृत्वं स्यात्, तच्च नेष्यत इति भावः । सोऽप्यनेनेति । षष्ठीसमासेन 'पोटायुवति-' इति समासो वारितः, सोऽपि षष्ठीसमासः 'पूरणगुण-' इत्यनेन वार्यत इत्यर्थः । क्लेन च पूजायाम् । सूत्रोपलक्षणं पूजाग्रहणं व्याख्यानादित्याह—मतिबुद्धीति । राज्ञामिति । 'क्लस्य च वर्तमाने' इति कर्तरि षष्ठी । भूत इति । न च तत्क्रौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्लस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम् । 'तेनैकदिक्' इत्यतः 'तेन' इत्यधिकारे 'उपज्ञाते' इति निर्देशेन भूतकालस्याबाधज्ञापनात् । 'उपज्ञाते' इत्यत्र हि भूते क्लः, न तु वर्तमाने । अन्यथा 'क्लस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी विधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयायोगो न स्यात् । न चैवमपि ज्ञानार्थेभ्येव ज्ञापकत्वमस्तिवति वाच्यम् । 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति प्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयज्ञापकत्वस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधोऽयम्, शेषषष्ठ्या तु समासः स्यादेवेत्याहुः । एतेन 'कलहं स राममहितः कृतवान्' इति भट्टिप्रयोगो व्याख्यातः । राममहितः स कलहं कृतवानित्यन्वयः । अधिकरणवाचिना च ।

(२-२-१३) क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा । ७०८ कर्मणि च । (२-२-१४) 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' (सू ६२४) इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्रयो गवां दोहोऽगोपेन । ७०९ तृजकाभ्यां कर्तरि ।

इदमेषामासितं शयितं गतं भुक्तं वेति । 'क्लोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः' इत्यधिकरणे क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति षष्ठी । कर्मणि च । हेनेति निवृत्तम् । कर्मणि या षष्ठी सा न समस्यते-इत्यर्थे अपां स्रष्टेत्यादावपि निषेधसिद्धेः 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति व्यर्थं स्यात् । किं तु चकार इतिपर्यायः । कर्मणीति सप्तम्येकवचनमुच्चार्य या षष्ठी विहिता सा न समस्यत इत्यर्थः । फलितमाह—उभयेत्यादिना । आश्चर्य इति । यद्यप्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव कर्मणि षष्ठी, न तु 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति सूत्रेण, तस्य सूत्रस्य कर्मण्येव षष्ठी, न तु कर्तरीति नियमपरत्वात् । तथापि नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण च द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकारान्न दोषः । शब्दानुशासनमित्यत्र तु वस्तुत आचार्यस्य कर्तृत्वेऽपि तस्यानुपादानादुभयप्राप्तवित्यस्याप्रवृत्तेर्नायं निषेधः, 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे-' इत्यतः प्रयोगे' इत्यनुवृत्त्या कर्तृकर्मणोरुभयोः प्रयोग एव तस्य प्रवृत्तेः । यद्वा 'शेषे विभाषा' अविशेषेण विभाषेत्याश्रित्य उभयप्राप्तवित्यभावपक्षे 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्येव षष्ठ्याः प्राप्तेर्नायं निषेध इत्यलम् । तृजकाभ्यां कर्तरि । कर्तरीति तृजकयोरेव विशेषणम्, श्रुतत्वात् । न

वाचिप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति हरदत्तादयः । इदमेषामिति । 'क्लोऽधिकरणे च-' इति क्तः । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि षष्ठी । 'अधिकरणे च' इत्येव सिद्धे सूत्रद्वयेऽपि वाचिप्रहणं स्पष्टार्थमित्याहुः । ननु किंवृत्तं यद्वृत्तमित्यत्र न कर्मणि क्तः, वृत्तेरकर्मकत्वात् । तथा चाधिकरणहान्तेन कथमिह समास इति चेत् मैवम्, नायमधिकरणे क्तः, किंतु 'गल्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि । किमा वृत्तं निष्पन्नमित्यर्थः । कर्मणि च । हेनेति नानुवर्तते. 'क्तेन च पूजायाम्' इति निषेधवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । षष्ठी त्वनुवर्तते, किंतु सापि या काचित्कर्मणि षष्ठी न गृह्यते । 'अपां स्रष्टा' इत्यादावनेनैव सिद्धौ 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । किं च 'इध्मब्रश्चनः' इत्यादौ समाससिद्धये वचनं कर्तव्यं स्यात् । न च 'कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यते' इति वार्तिकमस्त्येवेति वाच्यम्, तस्य सिद्धान्ते प्रत्याख्यानात् । ततश्च निपातानामनेकार्थत्वादित्यर्थे चशब्दोऽयम् तदाह—कर्मणीति या षष्ठीति । सप्तम्येकवचनान्तं पदमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषिता वेत्यर्थः । नियमसूत्राणां विधिमुखेन निषेधमुखेन वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृतत्वात् । गवां दोह इति । अगोपनेत्युपन्यासस्त्वह उभयप्राप्तिप्रदर्शनार्थः । ननु कथम् अथ शब्दानुशासनमिति । अत्र व्याख्युः—शब्दानामितीयं

(२-२-१५) कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां क्षष्टा । वज्रस्य भर्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्तरि किम्-इच्छायां भक्षयमिच्छुभक्षिका । पत्यर्थभर्तृ-शब्दस्य तु याजकादित्वात्समासः । भूभर्ता । कथं तर्हि 'घटानां निर्मातुस्त्रिभुवन-

तु षष्ठ्याः । तदाह—कर्त्रर्थतृजकाभ्यामिति । अपां क्षष्टा, वज्रस्य भर्तेति । 'एवुल्लृचौ' इति कर्तरि तृच्, 'कर्तृकर्मणोः-' इति कर्मणि षष्ठी । एवमोदनस्य पाचक इति पचेः कर्तरि एवुल् । अकादेश इति विशेषः । इच्छुभक्षिकेति । 'त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिदेशे एवुल् । कर्मणि षष्ठ्याः समासः । 'कर्मणि च' इति निषेध-स्तु न, कर्तुः प्रयोग एव तत्प्रवृत्तेः । ननु 'भुवो भर्ता भूभर्ता' इत्यत्रापि निषेधः स्यात् । न च भर्तृशब्दस्य याजकादौ पाठाद् भवत्येव षष्ठीसमासः । 'याजकादिभिश्च' इत्यस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति वाच्यम्, एवं तर्हि वज्रस्य भर्तेत्यत्रापि समासप्रसङ्गा-दित्यत आह—पत्यर्थेति । याजकादौ पत्यर्थकस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणम्, व्याख्या-नात् । ततश्च वज्रस्य भर्तेत्यत्र 'याजकादिभिश्च' इति समासो नेति भावः । कथं तर्हि इति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम्, तद्वितार्थ इति द्विगुः । 'अकारान्तो-

षष्ठी 'कर्तृकर्मणोः-' इति विहिता, न तु 'उभयप्राप्तौ- इत्यनेन, आचार्यस्य कर्तुः वस्तुतः सत्त्वेऽपि इहानुपादानात् । 'कृत्वर्थप्रयोगे-' इत्यतः 'प्रयोगे' इत्यनुवर्तनात्कर्तृ-कर्मणोरुभयोरुपादान एवायं नियम इति स्वीकारात् । 'आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन' इत्यत्र हि आश्चर्यं प्रतिपाद्यम्, तच्च यद्यशिक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावश्च दोग्धव्यास्त-दैव निर्वहति, न त्वन्यथा । अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तुभयप्राप्तिः, इह तु 'शब्दानामिदमनुशासनम्, न त्वर्थानाम्' इत्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यम्, न तु कर्तृविशेषनिवृत्ति-परमतो नास्त्युभयप्राप्तिः । अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः, तथापि न क्षतिः, 'उभ-यप्राप्तौ-' इति सूत्रे 'अविशेषण विभाषा' इति पक्षस्यापि विद्यमानतया नियमाप्रवृत्ति-पक्षे 'आचार्यस्य शब्दानुशासनम्' इति प्रयोगसंभवात् । यदि वा शेषलक्षणा षष्ठीति व्याख्यायते, तदा तु समासनिषेधशङ्कैवात्र नास्तीति । तृजकाभ्याम् । इह 'कर्तृ-षष्ठ्या तृजकाभ्याम्' इति वृत्तिकारव्याख्यानमयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—कर्त्रर्थतृज-काभ्यामिति । कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तम्, तयोः श्रुतत्वात्, न तु षष्ठ्या इति भावः । यद्यपि कर्तरीति तृचो न विशेषणम्, व्यभिचारात्, तथाप्यकस्य विशेषणत्वेन तदावश्यकमित्याह—इच्छुभक्षिकेति । 'पर्यायार्हणा-' इति भावे एवुच् । कर्मणि षष्ठ्या समासः । ननु वज्रस्य भर्तेत्युदाहरणमयुक्तम् । भर्तृशब्दस्य याजकादित्वेन समासावश्यंभावादित्याशङ्क्याह—पत्यर्थभर्तृशब्दस्येति । यद्यपि याज-कादिष्वर्थविशेषविशिष्टतया भर्तृशब्दो न पठितः, तथापि रुढेर्बलीयस्त्वात्पतिपर्याय-

विधातुश्च कलहः' इति । शेषषष्ठ्या समास इति कैयटः । ७१० कर्तरि च (२-२-१६) कर्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह तृज-
नुवर्तते । तद्योगे कर्तुरभिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् । ७११ नित्यं क्रीडा-
जीविकयोः । (२-२-५७) एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दाल-
कपुष्पभञ्जिका । क्रीडाविशेषस्य संज्ञा । 'संज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति भावे
एवुल् । जीविकायाम्-दन्तलेखकः । तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां 'तृजकाभ्यां

तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' इति तु न भवति, पात्राद्यन्तस्य नेत्युक्तेः । त्रिभुवनस्य विधा-
तेति तृचो योगे कथं कर्मणि षष्ठ्याः समास इत्याक्षेपः । परिहरति—शेषषष्ठ्येति ।
प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एवायं निषेध इति 'बहुपु-' इति सूत्रे कैयट आह्वयार्थः । कर्तरि
च । कर्तरीत्येतत् षष्ठीत्यनुवृत्ते अन्वेति, तदाह—कर्तरि षष्ठ्या इति । अके-
नेति । 'तृजकाभ्यां कर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवतः शायिकेति ।
'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे धात्वर्थनिर्देशे एवुल्, अकादेशः, टाप् । 'कर्तृकर्मणोः-' इति
कर्तरि षष्ठी । अत्र अकस्य कर्त्रर्थकत्वाभावात् 'तृजकाभ्याम्-' इत्यस्य न प्राप्तिः ।
ननु पूर्वसूत्रे 'तृजकाभ्याम्-' इति समस्तपदोपादानात् कथमिहाकस्यैवानुवृत्तिः, न तु
तृच इत्यत आह—नेहेति । तद्योग इति । तृचः कर्तरि विहितत्वेन स्रष्टा कृष्ण
इत्यादौ कर्तुः कृताभिहिततया तत्र कर्तरि षष्ठ्या एवाप्रसक्त्या तत्समासनिषेधस्य शश-
भृष्टेण कण्डूयनं न कर्तव्यमिति वदसंभवपराहतत्वादित्यर्थः । नित्यं क्रीडाजी-
विकयोः । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति । उद्दालकः श्लेष्मातकः, तस्य पुष्पाणि, तेषां
भञ्जनमित्यस्वपदविग्रहः । संज्ञायामिति । 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारे 'संज्ञायाम्'
इति भावे एवुलित्यर्थः । अत्र कर्मणि षष्ठ्याः समासः । वस्तुतस्तु 'स्त्रियां क्तिन्'
इत्यधिकारे 'धात्वर्थनिर्देशे एवुल्' इति भावे एवुलित्येव युक्तम् । 'संज्ञायाम्' इति तु
अधिकरणार्थमिति कृदन्ते वक्ष्यते । तथा सति उद्दालकपुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां
क्रीडायामिति विग्रहः । जीविकायामिति । उदाहरणं वक्ष्यत इत्यर्थः । दन्त-
लेखक इति । दन्तानां लेखनेन जीवतीत्यस्वपदविग्रहः, लिखेः कर्तरि एवुल् । अका-
देशः । जीविका समासगम्या । ननु 'षष्ठी' इति सूत्रेणैवात्र षष्ठीसमाससिद्धेः किमर्थ-

स्यैव तत्र ग्रहणम्, न तु यौगिकस्येति भावः । शेषषष्ठ्येति । न्यासकारस्तु तृज-
न्तमेतत्, 'न लोका-' इति निषेधस्त्वनित्यः, 'त्रकाभ्याम्-' इति वक्तव्ये तृचः सानु-
बन्धग्रहणाज्ज्ञापकादित्याह । केचित्तु—'जनिकर्तुः-' 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति निर्देशाद-
नित्योऽयं समासश्च घ इत्याहुः । तन्मन्दम्, शेषषष्ठीसमासेनोक्तनिर्देशोपपत्तेः । कर्तरि
च । नेह तृजिति । न चोत्तरार्थत्वं शङ्क्यम् । तृच् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति जयादित्ये-

कर्तरि' (सू ७०६) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । । ७१२ पूर्वापराधरोत्तर-
मेकदेशिनैकाधिकरणे । (२-२-१) अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते,
एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः ।

मिदमित्यत आह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् उदाहरणद्वये क्रीडाबोधक उद्दालकपुष्प-
भञ्जिकेत्यत्र विभाषाधिकारात् षष्ठीसमासविकल्पे प्राप्ते, जीविकाबोधके तु दन्तलेखक
इत्यत्र 'तृजकाभ्याम्-' इति षष्ठीसमासनिषेधे प्राप्ते इदं सूत्रमारब्धमित्यर्थः । पूर्वा-
पर । 'पूर्वापराधरोत्तरम्' इति समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । एकदेशशब्दो-
ऽवयवे रूढः । एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी अवयवी, तेनेति लभ्यते । अधिकरणं
द्रव्यम् । एकमधिकरणम् एकाधिकरणम् । एकत्वविशिष्टद्रव्ये वर्तमानेन अवयवविवा-
चकसुबन्तेन पूर्वापराधरोत्तरशब्दाः सुबन्ताः समस्यन्ते, स तत्पुरुष इत्यर्थः । फलित-
माह—अवयविना सहेत्यादिना । ननु पूर्वश्चासौ कायश्चेति कर्मधारयेणैव पूर्व-
काय इत्यादि सिद्धम् । भक्त्या कायशब्दस्य कायावयववाचित्वेन सामानाधिकरण्योप-
पत्तेरित्यत आह—षष्ठीसमासापवाद इति । पूर्वं कायस्येति विग्रहे 'षष्ठी'
इति सूत्रेण समासे सति षष्ठ्यन्तस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः
स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थमिदं वचनमित्यर्थः । पूर्वं कायस्येति । अत्र पूर्वं कायस्येति
विग्रहवाक्यम् । अर्धमिति गम्यम् । विशेष्याभिप्रायं नपुंसकत्वम् । 'तस्य परमाप्रेडि-
तम्' इति निर्देशादवयववृत्तिदिकशब्दयोगे पञ्चम्यभावात् षष्ठी । पूर्वकाय इति ।
पूर्वशब्दस्य समासविधौ प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवस्त्रिङ्गम्-' इति पुंस्त्व-
मिति भावः । 'यत्र उत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते पुन-

नोक्तत्वादिति भावः । वामनस्तु—'अके जीविकार्थे' इत्यत्र 'अक' इति किम्, 'रम-
णीयकर्ता' इति प्रत्युदाहरन् जीविकायां तृचमिच्छति । भावे एबुलिति । भञ्जनं
भञ्जिका । पुष्पाणामिति कर्मणि षष्ठी । 'भावे' इत्युपलक्षणम्, अधिकरणे एबुल्यपि
बाधकाभावादिति मत्वा 'संज्ञायाम्' इति सूत्रे कृदन्ते मनोरमायामुक्तम्—'उद्दालकः
श्लेष्मातकस्तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रीडायां सा उद्दालकपुष्पभञ्जिका' इति ।
पूर्वापर । एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः । अत एव तस्य कर्मधारयत्वेऽपि ततो मत्वर्थीयः ।
'कृष्णसर्पवान्' इत्यत्रेव 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः' इति निषेधस्य रूढेष्वप्रवृत्तेः ।
यद्यपीह 'एकगोपूर्वात्' इति ठञ् प्राप्तः, तथाप्यतएव निर्देशादिनिस्तदेतदाह—अव-
यविनेति । नन्विदं सूत्रं व्यर्थम्, पूर्वकाय इत्यादिप्रयोगाणां कर्मधारयेणैव सिद्धे,
ऊर्ध्वकाय इतिवत्, 'समुदाये हि वृताः शब्दा अवयवेष्वपि प्रवर्तन्ते' इति न्यायादत
आह—षष्ठीसमासापवाद इति । तथा च कायपूर्वं इत्याद्यनिष्टप्रयोगनिवृत्तये

अपरकायः । एकदेशिना किम्-पूर्वं नामेः कायस्य । एकाधिकरणे किम्-पूर्व-
रञ्जात्राणाम् । सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते । 'संख्याविसाय-' (सू २३८)
इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु सर्वं एकदेशः कालेन समस्यते

रुत्सर्गो न प्रवर्तते' इति 'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इत्यत्रोक्तम् । ततश्च एकदेशिसमासा-
भावे षष्ठीसमासो न भवति । अपरकाय इति । अपरं कायस्येति विग्रहः । अधर-
कायः । उत्तरकायः । एकदेशिना किमिति । एकद्रव्यवाचिना पूर्वादयः समस्यन्त
इत्येवास्त्वित्यर्थः । पूर्वं नामेः कायस्येति । अत्र नाभेरिति पूर्वशब्देऽन्वेति ।
दिग्योगे पञ्चमी । नाभ्यपेक्षया यत् पूर्वमर्थं तत् कायावयवभूतमित्यर्थः । अत्र नाभि-
शब्दस्य नाभ्यपेक्षया पूर्वाशेऽन्वयः । अत्र पूर्वस्यांशस्य नाभिरवधिरेव, न त्ववयवी ।
अतो नाभिःशब्देन पूर्वशब्दस्य समासो न भवतीत्यर्थः । पूर्वशब्दात्राणामिति ।
अत्र छात्रशब्दः छात्रसमुदायपरः । उद्भूतावयवसमुदायापेक्षं बहुवचनम् । अवय-
वावयवविभावसम्बन्धे षष्ठी । छात्रसमुदायस्य पूर्वमर्थमित्यर्थः । अत्र छात्रसमुदायस्य
एकत्वेऽपि उद्भूतावयवकतया बहुत्वादेकत्वसंख्यावैशिष्ट्याभावाच्च समास इति भावः ।
ननु अहो मध्यं मध्याह्न इत्यत्र कथमेकदेशिसमासः । मध्यशब्दस्य पूर्वादिभ्वनन्तर्भावा-
दित्यत्र आह—सर्वोऽप्येकदेश इति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति ।
'तत्पुरुषस्य-' इति 'अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुरायाच्च-' इति च प्रकृते 'अहोऽह एतेभ्यः'
इत्येकदेशवाचकात् परस्य अहन्शब्दस्य अहोदेशो विधीयते । ततश्चाहः साय इति
विग्रहे अवयविवृत्तिना अहन्शब्देन षष्ठ्यन्तेन अवयववृत्तिसायशब्दस्य तत्पुरुषसमासे
सति प्रथमानिर्दिष्टत्वात् सायशब्दस्य पूर्वनिपाते सति एकदेशवृत्तिसायशब्दात् परस्य
अहन्शब्दस्य अहोदेशे 'रात्राह्नाहः पुंसि' इति पुंस्त्वे सायाह्न इति भवति । तस्मात्
सप्तम्येकवचने परे 'संख्याविसाय-' इति सायशब्दपूर्वकस्य अहन्शब्दस्य अहन्ना-

सूत्रमिति भावः । पूर्वं कायस्येति । यद्यपि 'अन्यारात्-' इति सूत्रे दिशि दृष्टः
शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्ययवृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति षष्ठीह
दुर्लभा, तथापि 'तस्य परमाग्नेडितम्' इति लिङ्गाद् 'अवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चमी
न' इत्युक्तत्वात् षष्ठ्येव भवतीति भावः । पूर्वं नाभेरिति । नाभेर्यः पूर्वं भागः स
कायस्यावयव इत्यर्थः । नाभेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तेनात्र पूर्वस्य भागस्य नाभि-
रवधिः, न त्वेकदेशीति नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः । कायेन तु स्यादेव 'पूर्वकायो
नामेः' इति । पूर्वशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात् प्रधानत्वाच्च । पूर्वशब्दात्राणामिति ।
नासौ निर्धारणे षष्ठी, किंतु समुदायसमुदायिसंबन्धे । बहुवचनं तद्भूतावयवभेदसमु-
दायविवक्षया । ततश्चात्राणामेकदेशित्वे सत्यप्येकत्ववैशिष्ट्याभावाच्च समासः । सर्वो-

न त्वह्वेव । ज्ञापकस्य सामान्यपेक्षत्वात् । तेन मध्यरात्रः, उपारताः पश्चिमरात्र-
गोचरा इत्यादि सिद्धमित्याहुः । ७१३ अर्थं नपुंसकम् । (२-२-२) समां-
शवाच्यर्धशब्दो नित्यं क्लीबे, स प्राग्वत् । 'एकविभक्तावप्यन्तवचनम्' (वा

देशविकल्प उक्तः । सायाह्नि, सायाहनि, सायाह्ने इत्युदाहरणम् । तत्र अहः साय इति
विग्रहे यदि सायशब्दस्य पूर्वाद्यप्रविष्टत्वादहन्शब्देन समासो न स्यात् तदा 'षष्ठी'
इति सूत्रेण अहन्शब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य सायशब्देन समासे सति षष्ठ्यन्तस्यैव समास-
शास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपाते सति सायशब्दात् परस्याहशब्दस्य अहन्नादेशविधानं
निर्विषयं स्यात् । अतः 'सर्वोऽप्येकदेशोऽह्ना समस्यते' इति विज्ञायत इत्यर्थः ।
मध्याह्न इति । अहो मध्यमिति विग्रहे अयं समासः । 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' इति
टच् । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्याहदेशः । सायाह्न इति । अहः साय इति विग्रहः ।
मध्याह्नवत् । ननु 'सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते' इत्ययुक्तम्, 'संख्याविसाय-' इति
सूत्रे अहन्शब्दस्यैवोपात्ततया तदितरकालवाचिना सर्वस्यैकदेशस्य समासज्ञापनानुप-
पत्तेरित्यत आह--ज्ञापकस्येति । अहन्शब्देन सह सायशब्दस्य एकदेशिसमासं
सिद्धवत्कृत्य सायशब्दादहशब्दोपादानात् सर्वेणापि अवयविवृत्तिकालवाचिना सर्वस्यैक-
देशस्य समासो ज्ञाप्यते, ज्ञापकस्य सामान्यपेक्षत्वात् । नत्वहन्शब्देन सायशब्दस्यैव
पूर्वाद्यप्रविष्टत्वेऽपि समासो ज्ञाप्यत इति भावः । मध्यरात्र इति । रात्रेर्मध्यमित्यर्थः ।
पश्चिमरात्रेति । रात्रेः पश्चिममिति विग्रहः । 'अहस्सर्वैकदेश-' इत्यसमासान्तः ।
अर्थं नपुंसकम् । अर्थमिति नपुंसकलिङ्गनिर्देशादेव नपुंसकत्वे लब्धे पुनर्नपुंसक-
ग्रहणं नित्यनपुंसकलिङ्गस्य ग्रहणार्थमित्यभिप्रेत्याह--समांशवाच्यर्धशब्दो नित्यं
क्लीब इति । वर्तत इति शेषः । 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके' इति कोशादिति
भावः । अंशसामान्यवाची अर्धशब्दः पुंसि वा नपुंसके वा भवति । समे त्वंशे अर्ध-
शब्दो नपुंसकलिङ्ग एवेत्यर्थः । भाष्ये तु सम्प्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंश-
सामान्यवाची तु पुंलिङ्ग इत्युक्तम् । स प्राग्वदिति । स नित्यनपुंसकलिङ्गः अर्धशब्दः

ऽपीति । पूर्वादिभिन्नोऽपीत्यर्थः । ज्ञापकादिति । अन्यथा अहस्य सायपूर्वत्वं न
स्यादिति भावः । मध्याह्न इति । 'राजाहःसखिभ्यः-' इति टच् । 'अहोह-' इत्याह-
देशः । अयं चादेशो मध्याह्नसायाह्नशब्दयोरुर्ध्वकायवत्कर्मधारयेण न निर्वहति, सस्यै-
कदेशिसमासप्रयुक्तत्वात्, अतोऽत्र ज्ञापकाश्रयणं युक्तमेवेति बोध्यम् । इत्याहुरिति ।
न चैवं दिनमध्ये रात्रिमध्य इत्यादि न सिध्येदिति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यासर्वत्रि-
कत्वात् । अर्थं नपुंसकम् । खण्डवाच्यर्धशब्दो न नित्यनपुंसकः, ग्रामार्थो नगरार्थ
इति यथा । समांशवाची तु नित्यनपुंसकः, स एवेह गृह्यते, 'पूर्वापरा-' इति पूर्वसूत्र

६७३) । एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेधः । तेन 'पञ्चखट्वी' इत्यादि सिध्यति । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । 'क्लीवे' किम्-ग्रामार्धः ।

अवयविवाचिना समस्यत इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य पूर्वाधनन्तर्भावात् पूर्वेण न प्राप्तिः । ननु अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पलीत्युदाहरणं वक्ष्यति । तत्र अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली, अर्धेन पिप्पल्या अर्धपिप्पल्या, अर्धाय पिप्पल्या अर्धपिप्पल्यै, अर्धातिपिप्पल्या अर्ध-पिप्पल्याः, अर्धस्य पिप्पल्या अर्धपिप्पल्याः, अर्धे पिप्पल्या अर्धपिप्पल्याम् इति विग्रहेषु पिप्पलीशब्दस्य नियतविभक्तिकतया 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जन-त्वात् 'गोस्त्रियोः-' इति ह्रस्वः स्यादित्यत आह—एकविभक्ताविति । 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इति सूत्रे 'अषष्ठयन्तम्' इति वक्तव्यमित्यर्थः । ततश्च पिप्पलीशब्दस्य षष्ठयन्तत्वाच्चोपसर्जनत्वमिति न ह्रस्व इत्यर्थः । नन्वेवं सति पञ्चानां खट्वानां समाहारः समाहारं समाहारेणेत्यादिविग्रहेषु खट्वाशब्दस्य नियतविभक्तिकत्वेऽपि षष्ठयन्तत्वाद् अनुपसर्जनत्वाद् 'गोस्त्रियोः-' इति ह्रस्वाभावे अदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीबभावे पञ्चखट्वेति स्यात्, पञ्चखट्वीति न स्यादित्यत आह—एकदेशिसमासविषय-कोऽयमिति । 'अपथं नपुंसकम्' इति सूत्रभाष्ये पञ्चखट्वीत्युदाहरणमत्र लिङ्गमिति भावः । अर्धपिप्पलीति । प्रथमानिर्दिष्टमित्यधेशब्दस्योपसर्जनत्वात् पूर्वनिपातः । पिप्पलीशब्दस्य तु विग्रहे नियतविभक्तिकत्वेऽपि 'एकविभक्तौ-' इति निषेधादुपसर्ज-नत्वाभावाच्च ह्रस्व इति भावः । ग्रामार्ध इति । ग्रामस्यार्ध इति विग्रहः । ग्रामस्यांश इत्यर्थः । अर्धशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेन नित्यनपुंसकत्वाभावान्नायं समासः ।

एवार्धशब्दे पठनीये 'अर्धम्' इति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे, पुनर्नपुंसक-ग्रहणादित्याशयेन व्याचष्टे—नित्यं क्लीवे स इति । यो नित्यनपुंसकलिङ्गः स इत्यर्थः । प्राग्वदिति । एकत्वविशिष्टेनावयविना समस्यत इत्यर्थः । अन्ये तु व्या-चष्टुः—'अर्धम्' इति निर्देशादेव नपुंसकत्वे सिद्धे नपुंसकग्रहणं 'सूत्रेषु लिङ्गनिर्देशो न विवक्षितः' इति ज्ञापयितुम्, तेन 'तस्येदम्' इत्यादि लिङ्गत्रयेऽपि भवतीति । अर्धपि-प्पलीत्यत्र 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' इत्युपसर्जनसंज्ञायां 'गोस्त्रियोः-' इति ह्रस्वः स्या-दित्याशङ्क्य समाधत्ते—अषष्ठयन्तवचनमिति । तेन पिप्पलीशब्दस्यानुपसर्जन-त्वाच्च दोष इति भावः । नन्वेवं पञ्चानां खट्वानां समाहारः पञ्चखट्वीति न सिद्ध्येत्, उपसर्जनसंज्ञानिषेधेन खट्वेत्याकारे ह्रस्वाप्रवृत्तेरदन्तत्वाभावेन 'द्विगोः' इति ङीपोऽ-प्रवृत्तेः, अत आह—एकदेशिसमासविषयकोऽयमिति । 'पञ्चखट्वी' इति भाष्योदाहरणमेव 'अषष्ठयन्त' इत्यस्य संकोचे लिङ्गमिति भावः । अर्धपिप्पलीति ।

प्रकरणम् १८] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता । [५६

द्रव्यैक्य एव । अर्थं पिप्पलीनाम् । ७१४ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतर-
स्याम् । (२-२-३) एतान्येकदेशिना सह प्राप्तवद्वा । द्वितीयं भिन्नाया द्विती-
यभिन्ना । 'एकदेशिना' किम्-द्वितीयं भिन्नाया भिन्नकस्य । अन्यतरस्याङ्ग्रहण-
सामर्थ्यात् 'पूरणगुण-' (सू ७०५) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः ।

किन्तु 'षष्ठी' इत्येव समास इति षष्ठ्यन्तस्य पूर्वनिपातः । द्रव्यैक्य एवेति । एका-
धिकरण इत्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । अर्थं पिप्पलीनामिति । अत्र द्रव्यैक्याभावाच्च
समासः । सति समासे अर्थपिप्पलीत्येव स्यात्, विशेष्यैक्यात् । इदं सूत्रं 'परव-
ल्लिङ्गम्-' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । द्वितीयतृतीय । द्वितीयं भिन्नाया इति
विग्रहोऽयम् । भिन्नाया द्वितीयमर्थमित्यर्थः । द्वितीयमिद्वेति । द्वितीयशब्दस्य
प्रथमानिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातः । 'परवल्लिङ्गम्-' इति स्त्रीत्वम् । द्वितीयं भिन्नाया
भिन्नकस्येति । भिन्नाया द्वितीयं भागं भिन्नकस्येत्यन्वयः । भिन्नाया इत्यवयवषष्ठी
द्वितीयमित्यत्रान्वेति । द्वितीयमित्येतत्तु भिन्नकस्येत्यत्र कर्मत्वेनान्वेति । 'न लोक-'
इति निषेधान्न षष्ठी । अत्र द्वितीयमित्यस्य भिन्नकस्येत्यनेन समासो न भवति । द्वितीयं
प्रति भिन्नकस्य एकदेशित्वाभावादित्यर्थः । ननु विभाषाधिकारेण विकल्पे सिद्धे अन्य-
तरस्याङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह--अन्यतरस्यामिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणसा-
मर्थ्यात् पक्षे षष्ठीसमास इत्यन्वयः । अन्यथा षष्ठ्यपवादभूतेनानेन समासेन मुक्ते
उत्सर्गो न प्रवर्तते । महाविभाषाधिकारे 'अपवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते' इति
'पारे मध्ये षष्ठ्या वा' इति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादिति भावः । ननु 'पूरणगुण-' इति
निषेधात् कथमिह षष्ठीसमास इत्यत आह--पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वेति ।

परवल्लिङ्गत्वात्स्त्रीत्वम् । अर्थं पिप्पलीनामिति । सति समासे अर्थपिप्पलीत्येव स्यात्,
विशेष्यैक्यात्, परवल्लिङ्गमिति लिङ्गातिदेशेऽपि वचनातिदेशाभावाच्चेति भावः । 'अर्थ-
पिप्पल्यः' इति प्रयोगस्तु 'अर्थानि पिप्पलीनाम्' इति विग्रहे असाधुश्चेदपि खण्डसमु-
च्चये साधुरेव, अर्थं पिप्पल्या अर्थपिप्पली, अर्थपिप्पली च अर्थपिप्पली चेत्यादिवि-
ग्रहात् । एकदेशिना किम्, अर्थं पशोर्देवदत्तस्य । अत्र देवदत्तः स्वामी, न त्ववयवीति
न तेन समासः । इदं सूत्रं 'परवल्लिङ्गम्-' इत्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तद्यथा--अर्थं
पिप्पलीति हि कर्मधारयेण सिद्धम्, 'समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति
न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र तवाप्येषैव गतिः, 'अर्धाहारः' 'अर्धोक्तम्' 'अर्धविलो-
कितम्' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति
वाच्यम्, षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वात् । अत एव कालिदासः प्रयुङ्क्त--'प्रेम्णा शरीरार्ध-
हरा हरस्य' इति । द्वितीयतृतीय । षष्ठीसमासापवादोऽयं योग इति वृत्तिकृतोक्त-

भिन्नाद्वितीयम् । ७१५ प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । (२-२-४) पक्षे 'द्वितीया श्रित-' (सू ६८६) इति समासः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविकः, जीविका-प्राप्तः । आपन्नजीविकाः, जीविकापन्नः । इह सूत्रे 'द्वितीयया अ' इति छित्त्वा अकारोऽपि विधीयते । तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका । आपन्नजीविका । ७१६ कालाः परिमाणिना । (२-२-५) परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । ब्रह्मजातः । द्वयोरहोः समाहारो

अन्यथा अन्यतरस्याङ्ग्रहणवैयर्थ्यादिति भावः । इत्येकदेशिसमासानिरूपणम् । प्राप्ता-पन्ने च द्वितीयया । प्राप्त, आपन्न एतौ शब्दौ द्वितीयान्तेन समस्येते इत्यर्थः । चकारो द्वितीयासमाससमुच्चयार्थः । तदाह—पक्ष इति । वस्तुतस्तु 'द्वितीया श्रित-' इति सूत्रे 'प्राप्तापन्नशब्दाभ्यां द्वितीयायाः समासविधानमपि निरवकाशमेव इति तत्समुच्चयस्य सिद्धत्वात् चकारो न तत्समुच्चयार्थः' इति भाष्ये स्थितम् । तत्र प्रकृतसूत्रेण समासे प्राप्तापन्नयोः पूर्वनिपातः । 'द्वितीयाश्रित-' इति समासे तु द्वितीयान्तस्य पूर्वनिपातः । तदाह—प्राप्तजीविक इत्यादि । अथ जीविकां प्राप्ता स्त्री जीविकामापन्ना स्त्री इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण समासे सति पूर्वपदयोरकारमन्तादेशं साधयितुमाह—इह सूत्र इति । आकारोऽपीति । प्राप्तापन्ने द्वितीयया समस्येते, तयो-रकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थलाभादिति भावः । तेनेति । प्राप्तापन्नयोराकारस्यान्तस्य स्थाने अकारविधानेनेत्यर्थः । कालाः परिमाणिना । परिमाणिपदं व्याचष्टे—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति बहुवचनात् कालविशेषवाचका इत्यर्थः । मासो जातस्य मासजात इति । अत्र विग्रहे मासः प्रधानम् । समासे तु जातः प्रधा-

मयुक्तमिति ध्वनयन्नाह—निषेधं बाधित्वेति । प्राप्तजीविक इति । 'गोस्त्रियोः-' इत्युपसर्जनह्रस्वः । 'द्विगुप्राप्तापन्ना-' इति वक्ष्यमाणेन परवृत्तिनिषेधः । न चेदं बहुव्रीहिणा गतार्थमिति शङ्क्यम्, स्वरे विशेषात् । प्राप्तसुख इत्यादौ निष्ठान्तस्य 'जातिकालसुखादिभ्यः-' इति परनिपातापत्तेश्च । 'प्राप्तापन्ने च-' इति चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात् । प्राप्तापन्ने समस्येते अ च अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम् । तत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्त्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्राञ्चः । इमं क्लेशं परिहरन्नाह—द्वितीयया अ इति । प्राप्ता स्त्रीति । एकदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्विज्ञविशिष्टपरिभाषया वा टाबन्तयोरपि प्राप्तापन्नयोः समासः । कालाः परिमाणिना । परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकम्, तद्वान्परिमाणी तदाह—परिच्छेद्यवाचिनेति । काला इति । कालविशेषवाचका इत्यर्थः । सूत्रे बहुवचननिर्देशात्कालसम्मान्यस्यापरिच्छेदकत्वाच्च । मासो जातस्येति । षष्ठीसमासे

अहः । अहो जातस्य इति विग्रहे 'उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्ध्ये बहूनां

नम् । मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतिः । विशेषणविशेष्य-
भावस्तु एकार्थीभावसम्बन्धसाध्यः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले क्वचित् पुस्तके मासो जातस्य
यस्य स इति पठितम् । तत्र विग्रहे जातस्येति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावे षष्ठी । जात-
परिच्छेदको मास इति विग्रहवाक्ये बोधः । मासपरिच्छेद्यो जात इति समासाद्वोधः ।
तत्र मासस्तावज् जननं साक्षात् परिच्छिन्नन्ति । जननाश्रयं तु देवदत्तं जननद्वारा
परिच्छिन्नन्ति । तथा च मासपरिच्छेद्यजननाश्रयो देवदत्त इति समासाद्वोधः फलति ।
षष्ठीसमासापवादोऽयम् । षष्ठीसमासे तु जातमास इति स्यात् । न च मासो जातस्य
यस्य स मासजात इति बहुव्रीहिष्वैतत्सिद्धमिति वाच्यम्, समानाधिकरणानामेव
बहुव्रीहिविधानात्, 'निष्ठा' इति जातशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेश्च । 'जातिकालसुखा-
दिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति जातशब्दस्य परनिपातस्तु न, सुखादावस्य पाठ-
कल्पनायां प्रमाणाभावादित्यलम् । अथहो जातस्येति । 'तद्धितार्थः' इति समाहारे
द्विगुः । 'राजाहस्सखिभ्यः' इति टच् । 'रात्राह्राहाः पुंसि' इति पुंस्त्वम् । उत्तर-
पदेनेति । 'तद्धितार्थः' इति सूत्रभाष्ये इदं वार्तिकं पठितम् । तेन हि सूत्रेण उत्तर-
पदे परे दिक्संख्ययोस्सुबन्तेन द्विगुसमासो विहितः । उत्तरशब्दश्च समासस्य चरमा-
वयवे रूढः । ततश्च द्वे अहनी जातस्य यस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सति जात-

प्राप्ते वचनम् । ननु जातः पुरुषस्तस्य तु हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकम्, न तु
कालः, तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्, अत्राहुः—साक्षात्क्रियां परिच्छि-
न्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिन्नन्ति । यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स
मासजात इति व्यवहियते । तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जनन-
द्वारा जातमपि परिच्छिन्नत्येवेति । इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योत-
यितुं 'यस्य सः' इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं बहुव्री-
हावपीति बोध्यम् । ननु 'जातस्य मासः' इति विग्रहे वृत्तौ मासशब्दस्य पूर्वनिपातार्थ-
मेतत्सूत्रारम्भस्यावश्यकत्वेऽपि मासविशेष्यकबोध एवात्रोचित इति किमनेन 'जातस्य
यस्य सः' इति कथनेनेति चेत्, अत्राहुः—'मासजातो मृतः' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन
विग्रहे 'यस्य सः' इति स्वीक्रियत इति । मासजात इति । यद्यपि मासो जातो
यस्येति बहुव्रीहिणापीदं सिध्यति, 'जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति वच-
नात् । न च खरे विशेषः, 'वा जाते' इत्यन्तोदात्तत्वस्यापि सिद्धेः । तथापि षष्ठीसमासा-
पवादार्थमिदमारम्भणीयमेव । किं च मासो जातवतो यस्य स मासजातवानित्येतदर्थम-
पीदमवश्यारम्भणीयमिति दिक् । उत्तरपदेनेति । परिमाण्युत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्ध्ये

तत्पुरुषस्योपसंख्यानम्' (वा १२८८) । द्वे ग्रहनी जातस्य यस्य स ग्रहजातः । 'अहोऽह' (सू ७१०) इति वच्यमाणोऽह्लादेशः । पूर्वत्र तु 'न संख्यादेः समाहारे' (सू ०६३) इति निषेधः ७१७ सप्तमी शौण्डैः । (२-१-४०) सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः प्राग्वद्वा । अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । 'अभ्युत्तरपदात्-' (सू २०७६) इति खः । ईश्वराधीनः । ७१८

शब्दे उत्तरपदे संपन्ने पूर्वयोस्सुबन्तयोर्द्विगुसमासप्रवृत्तिर्वक्तव्या । स च समासस्त्रयाणां 'कालाः परिमाणिना' इति पूर्वसूत्रेण न सम्भवति, 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत उत्तरपदेन परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना परनिमित्तभूतेन हेतुना द्विगो-स्सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योपसंख्यानं वक्तव्यमित्यर्थः । उत्तरपदभूतपरनिमित्तकद्विगु-सिद्धये त्रिपदतत्पुरुषो वाच्य इति यावत् । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमित्यत्र इदमेव लिङ्गम् । द्वे ग्रहनी इति । द्वे ग्रहनी जातस्येति विग्रहे त्रयाणां समासे सुब्लुकि ग्रहन् जात इति जातशब्दे उत्तरपदे परे द्वि ग्रहन् इत्यनयोः 'तद्वितार्थ-' इति द्विगु-समासे 'राजाहस्सखिभ्य-' इति टचि 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यह्लादेशे ग्रहजात इति रूपमित्यर्थः । अत्र पूर्वयोर्द्विगुतत्पुरुषत्वाभावे टच् अह्लादेशश्च न स्यातामिति भावः । ननु द्वयोरहोस्समाहारो ग्रह इति कथं पूर्वमुक्तम् । तत्राप्यह्लादेशप्रसङ्गादित्यत । आह—पूर्वत्र त्विति । निषेध इति । अह्लादेशनिषेध इत्यर्थः । इति षष्ठी-समासनिरूपणम् ।

सप्तमी शौण्डैः । शौण्डादिभिरिति । बहुवचननिर्देशाद् गणपाठाच्च शौण्डशब्दस्तदादिपरः । अक्षेषु शौण्ड इति । शौण्डः क्रियाकुशलः । वैषयिका-धिकरणत्वे सप्तमी । अक्षविषयकक्रीडाकुशल इत्यर्थः । अत्रेति । शौण्डादावित्यर्थः । ईश्वराधीन इति । प्रपञ्च इति शेषः । 'ईश्वरे अधि' इति विग्रहः । 'अधिरीश्वरे'

त्रिपदतत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः । 'सुप्सुपा' इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वादप्राप्ते वचनम् । अस्मादेव वार्तिकारम्भात् 'सुप्सुपा' इत्येकत्वं विवक्षितमिति ज्ञायते । अह्लादेश इति । त्रिपदतत्पुरुषे सत्युत्तरपदे परतः 'तद्वितार्थ-' इत्यवान्तरद्विगौ सतीति भावः । पूर्वत्रेति । ग्रहजात इत्यत्रेत्यर्थः । सप्तमी शौण्डैः । बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्च आ-द्यर्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह—शौण्डादिभिरिति । अक्षशौण्ड इति । शौण्डः प्रवीणः । इह आसक्तिरूपा क्रिया वृत्तावन्तर्भवतीति तद्द्वारकं च सामर्थ्यम् । यथा दध्योदनगुडधानादौ उपसेचनमिश्रीकरणादिद्वारा सामर्थ्यम् । तेन कारकाणां क्रिययैव संबन्ध इति नियमस्य न व्यभिचारः । अधिशब्द इति । आधेयप्रधान इति शेषः । अधिकरणप्रधानस्य त्वव्ययीभाव एव, अधिहरीति यथा । ख इति । नित्यमिति